

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Elfelejtett szólások az *üszög* komponenssel

1. *Üszög* (ritkábban: *üszök*) szavunk az ÉKSz.² gyakorisági besorolása szerint (2003: 1408) ma már ritka szavaink közé tartozik. A szótár három jelentését sorolja fel a szónak, ebből első helyen a '(gabonaféléken) gomba okozta, fekete duzzanatban megnyilvánuló növénybetegség' értelmet tünteti fel, a második helyen tájnyelvi vagy régi nyelvi megjelöléssel az 'üszkösödés, üszök' jelentést,¹ végül harmadikként a szintén régi nyelveknek jelölt 'hamvadó parázs, üszök' értelmet.

A TESz. *üszög* címszavának (3: 1057) tanúbizonysága alapján azonban a szónak ez utóbbi lehetett az eredeti jelentése, ebből a 'növényi gombabetegség' és az 'üszkösödés' értelem hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezhetett. Régi szövegekben megjelenik emellett még egy, az ÉKSz.²-ben már nem említett 'rendellenes fejlődésű magzat a méhben, méhüszög' (vö. OrvK. 335: *madrának üszögéről*) értelmű használata a szónak, valamint növénynévként a 'szédítő vadóc, konkolyperje' jelentés. Ez utóbbi értelem feltehetően azzal magyarázható, hogy ez a gyomnövény olyan gyorsan terjed, mint a tűzvész.²

Mára azonban elmondhatjuk, hogy nemcsak a szó ez utóbbi két jelentése szorult vissza nyelvünkben, de a fenti három értelemben is ritkán használjuk, leginkább még a 'gabonaüszök' jelentésben fordul elő. Ha pedig a lexéma magában is ritkán használatos, akkor nem meglepő, ha nem túl gyakoriak a vele alkotott frazeológiai egységek sem, hiszen egy-egy szó visszaszorulása gyakran vezet a vele alkotott állandósult szókapcsolat(ok) háttérbe szorulásához is (vö. FORGÁCS 2021: 358–370).³

2. Érthető tehát, ha az *üszög* szóval viszonylag kevés frazeológiai egységet találunk nyelvünkben, ezek is vagy tájnyelvi vagy már régiesnek minősítendőek. Van azonban közöttük néhány nagyon érdekes motivációs háttérű, ezért érdemes az ide tartozó kifejezéseket közelebbről is megvizsgálni.

O. NAGY gyűjteményében a következő négy adat fordul elő, ezek mind tájnyelvi stílusminősítéssel vannak ellátva (1967: 704–705):

¹Az, hogy ez itt a gabonára vonatkozik-e vagy esetleg emberi testrészt fertőzés nyomán történő elhalására (*gangréna*), nem derül ki a szócikkből, bár vélhetően ez utóbbira gondoltak a szerkesztők. A kérdés eldöntését nem könnyíti meg az a nem túl szerencsés lexicográfiai megoldás sem, hogy a jelentésdefinicióban az *üszög* értelmét másodikként az *üszök* szóalakkal adják meg, hiszen ezek csupán alakváltozatok.

²Maga a szó egyébként ismeretlen eredetű, az *üszög* és *üszök* változatok közül a szóvégi -g-t tartalmazó lehet az elsődleges, amelyből zöngétlenedéssel keletkezett az *üszök* forma (vö. TESz. uo.).

³Tegyük hozzá, hogy azért nem szükségszerűen, ugyanis vannak ellenpéldáink is, gondoljunk csak a *nincsen sütnivalója, vargabétút csinál és hátra van még a feketeleves* fordulatokra.

A más üszökje farkán nevelkedett = nem a családja körében, hanem idegenek között nőtt fel. (táj)

Felírom [felírjuk] az üszög farkára = a) nem olyan jelentős dolog, hogy számon kellene tartani; b) ilyesmi sem szokott gyakran megesni. (táj)

Nem várja meg, amíg végre ér az üszök = nem várja meg a veszedelmet. (táj)

Olyan, mint az üszög = <főleg ruháról:> fekete a pizsoktól. (táj)

Ha ezek motivációs háttérét keressük, nincs túl nehéz dolgunk. A legkönnyebben az utolsó szóláshasonlat fejthető meg, hiszen az üszkösödött fa megszenesedik, így a 'fekete' értelem teljesen világos. A harmadikként szereplő *nem várja meg, amíg végre ér az üszök* fordulat mögötti kép is teljesen átlátszó: nyilván olyan fahasábra utal, ami fokozatosan ég el, s az illető nem vár az égési folyamat végéig. A *felírom az üszög farkára* kifejezés O. NAGY szerint poliszém. Az *üszög farka* itt is nyilván egy fadarab üszkösödő, elhamvadó végére utal. Első jelentése ('nem jelentős, nem számon tartandó dolog') ebből úgy vezethető le, hogy ha egy fahasáb üszkösödő végére íránk fel valamit, akkor az – annak hamarosan bekövetkező elhamvadása miatt – nem marad meg a későbbiekben. A második érteleme viszont ennek fordítottja, éppen hogy valami ritka eseményre vonatkozik. Ez azonban ironikus használatú, s mind értelmében, mind a mögöttes kép vonatkozásában pontosan megfelel ennek a szituatív klisének (O. NAGY (1976: 346):

Felírjuk [fel kellene írni] a kéménybe (korommal) = <mondják tréfásan, ha szokatlan esemény történik, pl. ritka látogató érkezik v. vki szokása ellenére jól viselkedik:> ilyesmi se szokott mindennap előfordulni. (nép)⁴

Legkevésbé átlátható a fentiek közül *a más üszökje farkán nevelkedett* szólás. Ha ennek valóban az a jelentése, amit O. NAGY feltüntet ('nem a családja körében, hanem idegenek között nőtt fel'), akkor esetleg arra gondolhatunk, hogy *a más üszökjének farka* esetleg a 'mások tüze, kemencéje mellett' való melegeedésre utalhat. Sajnos azonban a fordulat nincs meg nagyobb frazeológiai gyűjteményeinkben, csak O. NAGYNál fordul elő, így máshonnan nem tudjuk megtámogatni elképzelésünket.

3. Az O. NAGY által bemutatott kifejezések egyike sincs meg a 19. században született négy nagy frazeológiai gyűjteményünkben (DUGONICS 1820; ERDÉLYI 1851; SIRISAKA 1890; MARGALITS 1896), néhány további frazémát viszont találunk bennük az *üszög* komponenssel. Több gyűjteményünkben is megvan a *Kévés jó válik az üszögös buzából* fordulat (vö. pl. ERDÉLYI 1851: 59). Ennek a motivációs háttere is egyértelmű: az *üszögös* itt nyilván 'gabonaüszöggel fertőzött' jelentésű, az ilyen búza pedig emberi fogyasztásra alkalmatlan, mert idővel mérgezést vált ki. Hogy esetleg átvitt értelemben is használták-e a kifejezést, azt nem tudjuk, mert egyetlen gyűjtemény sem tünteti fel a jelentését.⁵

Sem régi gyűjteményeink, sem O. NAGY nem veszi fel viszont az *üszög*-gel alakult szólások közé azt, amit a NySz. (3: 903) a szóhoz kapcsolódó szólások között ebben

⁴ O. NAGY mindkét kifejezés szócikkében utal is a másikra.

⁵ A fordulat megvan KRESZNERICS FERENC kéziratosa közmondásgyűjteményében (1791: 115) és CzF.-nál is (1: 849), de ezekben is csak jelentésdefiníció nélkül.

a formában lemmatizál: *üszögében való*. Ennek a jelentését PÁPAI PÁRIZ szótárának BOD-féle bővített kiadása (PPB.) nyomán 'készítetlen, raudus' formában tünteti fel a szótár. A szócikkben közölt nyelvtörténeti adatok fényében véleményem szerint valójában inkább az *üszögében van* alak volna a helyesebb szótári forma, vö. pl.

„Egy szép magos torony építettett, melynek pléhvel való héjazatja s egyéb kívül való megczifrázása még *üszögében vala* (Szal: Krón. 203)”;

„Azt kellett ki-botsátanom [prédikációim közül], a mi vagy készen vagy *üszögében volt* (Pázm: Préd. a4)”.

Talán még az is felvethető, hogy ez nem is minősül szólásnak, hiszen átvitt értelme csak az *üszögében* szóalaknak van, az ige inkább csak a mondatba ágyazáshoz szükséges kopula. Ezt a véleményt erősítheti a szótár által szintén PPB.-ből idézett következő adat: „*Rútul, nem ékesen, üszögében, darabosan* : impolite” (uo.). Tovább szilárdíthatja ezt a véleményünket az OklSz. **üszögében** címszava is (1042): „[in conditione rudi, impolite; unbeatit, unbeatit]. 1597: Apro vas kucz *wszeogeben*”. A motivációs háttér itt talán az lehet, hogy ami *üszögében van*, az még nem pusztult el teljesen, illetve fordítva: még nincs minden tekintetben készen.

4. Nem veszi fel azonban a NySz. (3: 903) a *Tanulj a szomszéd házának üszögén!* fordulatot, amelyet viszont mind a négy említett 19. századi gyűjteményünk szótáráz (vö. DUGONICS 1820: 2: 161; ERDÉLYI 1851: 375; SIRISAKA 1891: 228; MARGALITS 1896: 693). Ennek a szemléleti háttere is teljesen világos, hiszen abból az időből való a mondás, amikor még a házak zömmel fából épültek, és szalmával vagy faszindellyel fedték a tetejüket, így könnyen leégtek. Ekkoriban különösen érvényes volt tehát a 'más kárán tanul az okos' értelmű közmondás igazsága, SIRISAKA oda is teszi zárójelben, hogy „Más kárán okulj” (uo.).

Érdekes ugyanakkor, hogy a NySz. közöl egy ilyen adatot, de nem az *üszög* címszó szólások rovatában, hanem csak a lexémára vonatkozó pusztá nyelvtörténeti adatok között: „Az emberek, az régi dolgok mellé vétvén (sic!) állapattyokat, *tanulni fognak az szomszéd házának üszögén*. (Pázm. Kal. 433)” (3: 903). Látható, hogy a kifejezés értelme ugyanaz, de nem tanácsként van megfogalmazva, hanem egyszerű szólásként. Érdemes talán kicsit bővebb kontextussal is idézni Pázmány szövegét, ebből egyértelműen látszik a 'más kárán tanul' jelentés: „A török birodalomnak pedig terjedését és a keresztyén országokon elhatalmazott úralkodásának eredetét és folyását a végre említem; mert a mely úton a töb keresztyén országok pogány kézbe estenek, azon nyomon indúlt-el a mi nemzetünk; úgy annyira, hogy mikor az erejében megfogyatkozott és vesző-félbejutott Görög-ország históriáját olvasom, úgy tetszik, mintha az erdélyi és magyar-országi dolgokat olvasnám, mellyek most szemünk-előt forognak. Azért talám az Úr Isten a mí Üdvözítőnk érdemeért és a szeplőtelen Szűz Máriának, Isten-után nekünk szent Istvántól testamentomban hagyatott patronánk esedezése-által, veszedelemre-indúlt országunkat megtartóztattya, ha az emberek a régi dolgok mellé vetvén állapattyokat, *tanulni fognak a szomszéd háza üszögén*.” (Pázmány /1897: 728).⁶

⁶ Némileg hasonló gondolatot fogalmaz meg a következő közmondás is: *Okos gazda szomszéd házát is védelmezi a tűztől* (DUGONICS 1820. 2: 129).

A NySz. szerkesztői tehát úgy látszik, nem vették észre, hogy Pázmánynak ez a mondata egy szólásféle kifejezést tartalmaz. Az ugyanakkor, hogy mindegyik említett 19. századi gyűjteményünk tartalmazza, arra utalhat, hogy ez egy akkoriban járatos kifejezés volt. Viszont ha rákeresünk a Magyar történeti szövegtárban (<http://clara.nytud.hu/mts/>) a kifejezésre, egyetlen adatot sem találunk rá. Arra kell tehát gondolnunk, hogy a fordulat talán Pázmány nyomán került be ezekbe a gyűjteményekbe. A nagy prédikátorról ugyanis köztudott, hogy igen gyakran él képes kifejezésekkel, ezek egy része pedig az ő korában is használt szólásmondás, egy része viszont Pázmány saját „gyermeke”. Tekintettel viszont arra, hogy hány korai szólásgyűjteményünk szerkesztője forgatta előszeretettel Pázmány munkáit, s vett fel gyűjteményébe tőle származó kifejezéseket, különösebben nem volnék meglepve, ha ilyen módon került volna bele ezekbe a munkákba az említett fordulat.

A gyűjtemények készítői pedig gyakran már egymástól is átvesznek adatokat, például MARGALITS is jelzi, hogy DUGONICS nyomán közli ezt a kifejezést (1896: 693). Talán ez az oka annak is, hogy mindegyik gyűjteményben ezt a felszólító formát találjuk, holott Pázmánynál kijelentő módú alak fordul elő.⁷ De talán mert DUGONICS már ezt a felszólító formát részesíti előnyben, szótárszerkesztő utódai is efelé hajlanak. Kétségtelen viszont, hogy nem lehetett túl gyakori a fordulat, mert nemcsak a Magyar történeti szövegtárban nincs meg, az Arcanum Digitális Tudománytárban (<https://adt.arcanum.com/>) is alig van rá adat, s ezek egy része is Pázmány nyelvére vonatkozik (pl. KISS 1879: 388). Azért egy-két előfordulást másutt is találunk, ám ezek között is van nem felszólító formájú, vö. pl. „Egyébként is – *tanulva a szomszéd háza üszögén*, – méltán óvakodhattak gondolkodóbb honosaink oly eszmék erjesztésétől, melyek Európának egymástól távol eső szélein is immár erősen éreztették rendbomlasztó hatásukat s még vészjóslóbb eredményekkel fenyegeték szülő honjukat” (CSAPLÁR 1880: 9).

Hogy a kifejezés Pázmánytól indult-e el 19. századi gyűjteményeinket „meghódító útjára”, nem tudhatjuk teljes bizonyossággal, de tekintettel arra, hogy alig van rá más-honnan adat, jó eséllyel erről lehet szó. Az, hogy DUGONICS és társai az eredeti kijelentő módú formát felszólító módú intéssé, tanácsá formálták át, annyira nem meglepő, hiszen a frazeológiai egységek között nem ritka az, hogy van egy szólásformájú változatuk, s egy a közmondások tanító jellegét jobban közelítő mondat formájú felszólító változatuk is (vö. pl. *a falra festi az ördögöt ~ Ne fessd az ördögöt a falra! vagy előre iszik a medve bőrére ~ Ne igyunk előre a medve bőrére!*).

5. Mind a négy 19. századi gyűjteményünkben megtalálható viszont az a fordulat, amelyben nem magát a főnévi *üszög* komponenst találjuk, hanem az abból képzett *üszögöl* igét: *A mint üszögölöd gyopárod, ugy üsz belé* (ERDÉLYI 1851: 168; vö. még DUGONICS 1820: 1: 71; SIRISAKA 1891: 277; MARGALITS 1896: 291). Ezzel kapcsolatban már nehezebb dolgunk van, mint az eddigiekkel, ugyanis elsőre egyáltalán nem világos a mögötte levő nyelvi kép, ennél fogva a fordulat jelentése sem, s az idézett gyűjteményekben sincs erre utalás. Próbáljuk hát ezeket megfejteni!

⁷ KRESZNERICS kéziratos gyűjteményében is megvan a kifejezés. Ő is számos fordulatot vesz át Pázmánytól, ezt néha jelzi is. Nála azonban még ugyanazt a formát találjuk, mint Pázmány idézett művében: *tanulni fognak a' szomszéd háza üszögén* (1791: 58). Láthatjuk azonban, hogy a szólás lejegyzésébe egy apró hiba csúszott: a *háza* szóalakról lemaradt az ékezet, valójában természetesen: *háza*.

Kezdjük a kifejezés értelmével. A szerkezete alapján olyan érzésünk támadhat, hogy valami olyat jelent a fordulat, hogy 'amint végezzük a munkánkat, olyan lesz annak eredménye is', vagyis hasonló a *Ki mint vet, úgy arat* közmondáshoz. Ebben megerősíthet bennünket DUGONICS gyűjteménye is, amely ugyan magának a közmondásnak az értelmét ugyanúgy nem közli, mint a másik három munka, de „Egyenlőségek” címszó alatt számos hasonló értelmű közmondás között tünteti fel (1820: 1: 71):

A' mint végzed dolgodat, úgy veszed hasznát.

A' mint veted ágyadat, úgy aluszol.

A' mint veted a' hállót, úgy fogsz.

A' mint üszögölöd gyopárod, úgy ücc belé.

A' mint tanúttad, úgy tudod.

A' mint kérted, úgy vötted.

A' mint tőtöttél, úgy lőtöttél.

A' mint iparkodtál, úgy értél.

A kifejezés értelmét ezzel sikerült megfejteni, de megmaradt a kérdés: miképpen kell üszögölni a gyopárt, hogy belé üthessünk? Véleményem szerint a megoldást a tűzgyújtás régi technikái adják a kezünkbe.

Gyopár szavunk esetében legtöbbünknek a havasi gyopár jut eszébe, így értelmezi az ÚESZ. is: 'a fészkesek családjába tartozó, szőrökkel fedett, magas hegyekben termő alacsony, évelő gyomnövényfajta | Edelweiß; Ruhrkraut'. Ez azonban Magyarország területein nem honos. Van azonban olyan változata is a *gyopárnak*, amellyel hazánkban is gyakorta lehet találkozni. BEKE ÖDÖN így ír erről (1939: 237): „A MTsz szerint a *Gnaphalium 'Edelweiss'*, vagyis a havasi gyopár, s ezt az értelmezést az OklSz is átvette, hozzátéve még: Ruhrkraut. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az adatok legnagyobb része az Alföldről származik, a havasi gyopár ellenben, vagy amint most nevezik havasi hóféhérke (*Leontopodium alpinum*, régen *Gnaphalium Leontopodium*), 1720–2268 méter magasságban virul, s nálunk csak néhol, mint Biharban, Liptószentivánon, a horvátországi Risnyákon, ereszkedik le a bükk vagy a jegenyefenyő övébe, akkor világos, hogy a mi *gyopárunk* nem lehet a havasi gyopár. Csúry szerint a moldvai Bogdánfalván a *gyopár* 1. '*Helichrysum arenarium*'; 2. '*Gnaphalium arenarium*' (MNy 29:251). Azonban a két név ugyanazon növénynek új és régi neve, s ma az elsőt használja a szakirodalom. Ezt megerősíti a Domokos Péter Páltól szintén Moldvából küldött növény, amely Jávoroka Sándor megállapítása szerint valóban a *Helichrysum arenarium*, a homoki bársonyvirág. A városi ember *szalmavirágnak* hívja, de ez a német *Strohblume* fordítása. [...] Veszelszki írja róla 1798-ban: »Itt nálunk a száraz homokos kaszállókban, kivált Szeged és Pest között lévő pusztákon legtöbbet láttam szedni és teremni, a tetején bokrosan állanak a szép fénylő sárga virágok vagyis sárga gombok, ezek a színeket mindétig megtartják, ahonnét a téli lakadalmakban, midőn a föld népe a bokréta és koszorúkötésben foglalatoskodik, akkor majd csaknem első helyet visel a *sárga gyopár*«. S ez a növény régi neve.»

Erre vonatkozó adatokat már a 16. század elejéről is találunk. Léteznek még a *gyopárnak* egyéb változatai is, mint a *fekete gyopár* (más néven *szurokfű*), *pusztai gyopár*, *fehér gyopár* (vö. BEKE uo.), de minket a továbbiakban csak a *sárga gyopár*; másik néven *szalmavirág* érdekel. Ennek a megszáradt szirmai ugyanis alkalmasak tűzgyújtásra is.

Mint BEKE írja (uo.): „A pásztorok és a mezei munkások a pelyhéből taplót készítenek, s már DUGONICS följegyezte ezt a közmondást: *Amint üszögölöd gyopárod, úgy ütsz belé*”.⁸

Hogy a közmondás mögött álló képet teljesen megértsük, tisztában kell lennünk a tűzgyújtás régi módjával. A NéprLex. **tűzszerszám** szócikkében (5: 392) erről ezt olvashatjuk: „a tűzgyújtás ősi eszköze: acél, kova és tapló. Segítségével csiholják a tüzet oly módon, hogy az acélt a kovával összeütögetik, s a kipattanó szikrával meggyújtják a taplót. Ezt szalmából, szénából, készített csóvába, száraz falevélbe, fűcsomóba dugják, és addig csóválják, míg az átáramló levegő lángra nem lobbantja”.

A taplót azonban elő kellett készíteni ahhoz, hogy alkalmas legyen tűzgyújtásra. Erről a lexikon **tapló** szócikkében (5: 206) ezt olvashatjuk: „A ~gombát megszáritották, vidékenként, szokás szerint más-más hamu (bab, kukoricaszár, repce, vörös paré) lúgos vízben főzték, vagy napokon át áztatták, megszáritották és fejsze fokával foszlósra verték. Jobban szikrát fogott a ~ [tapló – F.T.], ha szárítás előtt salétromos vízben is pácolták”.⁹

Ugyanitt olvashatjuk azonban azt is, hogy az Alföldön különböző növények bugájából vagy apró szirmaiból is készítettek taplószerű anyagot, így például a gyékény buzogányából, acatpehelyből, a fekete és fehér üröm bolyhos bugájából vagy – mint fentebb is olvashattuk – az aranygyopár leveléből és pelyhéből. Ezeket nyilván ugyancsak elő kellett készíteni, hogy minél szárazabbak legyenek. Ez a munkafolyamat lehetett az *üszögölés*, aminek során a gyopár szinte olyanná válhatott, mint a száraz (fa)szén, ami ugyancsak könnyen gyullad. DUGONICS egyébként, aki nemcsak összegyűjtötte a szólásokat és közmondásokat, hanem előszeretettel használja is őket irodalmi műveiben, Etelka című regényének egy részletében ki is bontja a vizsgált fordulatban levő képet. Ebben a részben arról van szó, hogy Etelka valamiért megharagszik Etelere, s faképnél hagyja, aki ezután utána lopakodik, s beszél vele: „Miólta Etele a’ Kis-aszszonyt ismérte; soha haragos tekintetét nem tapasztalta. Ugyan azért: meg-akarván látni, ha tudna-é jól hozzá; alattomban utánna lopódzott; és, hirtelen meg-fogván karjait, ezeket mondotta: Noszsza rajta kis fazék, ugyan fel-rottyantál. Látd: a’-ki mérget hordoz magánál, meg-is-mérgesedik. A’-vagy talán farral kelél-fel ma-reggel az ágyból? Kicsin ugyan a’ bors; de, látom, hogy erős. Mit marod a’ nyelved? Tedd-fel egyszer fejed’ tüzről pattantt gesztenye. Csak a’ héjja: hogy habozzon a’ szád: hogy fogaid’ csikorgasd. Bár csak egy tüköröm volna! hogy e’ leányt Etelkám eleibe adhatnám. *Jó ám mind aczéled, mind kovád. Nem-is csuda, ha hamar a’ taplóba ütél. Jól meg-üszögöléd Gyopárod’.*” (Dugonics /2002: 289).

Etelka hirtelen fellobbanó haragját tehát Etele a tűz meggyulladásához hasonlítja, s közben – elemeire bontva és kissé kibővítve – beépíti a szövegbe a fentebb vizsgált közmondást is. Ennek fényében a közmondás értelme is teljesen világossá lesz számunkra: ha jól megdolgozzuk, kiszáritjuk a taplónak használt gyopárt, akkor jó minőségű acélt és kovát egymáshoz ütve gyorsan tüzet is fog.

6. Utoljára hagytam azt a fordulatot, amelyet sem O. NAGY, se a 19. századi gyűjtők nem említenek, viszont időjárás regulaként él a vajdasági magyar folklórban. A népies megfigyelés február 22-höz, *Üszögös Szent Péter* napjához kötődik, s arra utal, hogy

⁸ BEKE modernizált helyesírással közli az adatot, fentebb láthattuk, hogy a fordulat DUGONICS-nál így található: *A’ mint üszögölöd gyopárod, úgy ücc belé*.

⁹ A tapló kiszáritásának fontosságára mutat rá az alábbi fordulat is KRESZNERICS kéziratosszólásgyűjteményében (1791: 108): *Nehezen akad a’ tűz a’ vizes taplóba*.

ekkortól már többnyire kezd enyhülni a téli hideg. PENAVIN OLGA a Belgrád közelében található Székelykeveről adatolja ezt a kifejezést: *Péter üti az üszögöt, jön a melegebb idő* (1981: 482). Kérdés, hogy miként üti Péter az üszögöt? Vajon ugyanúgy a tűzgyújtáshoz kapcsolódik-e ez a kifejezés is, mint az előző, amelyben az üszögölt gyopárba ütnek bele szikragyújtó készséggel, vagy itt valami másról van szó?

Február 22-e valójában Szent Péter antióchiai püspöki székhelyének emléknapja, erre utal több régi elnevezése is, pl. *Scènt pete2 3'ecbe vlètè* (a MünchK. kalendáriumában), *Zent pet2r Apostolnak zek2s Innepe* (DebrK. 194), *Zent Pether Apostol zekben valo f2fel magasztatasa* (ÉrdyK. 226a). Viszonylag korán megjelenik azonban ezek mellett az *Üszögös Szent Péter (napja)* elnevezés is, pl. *yz2ghes zenth pet2r Apastal* (a WinklK. kalendáriumában) vagy *Üszögös szent Péter nap* (Lőcsei kalendárium, 1676: 46). (L. NySz. 3: 903.) A Pallas nagy lexikona szerint (16: 560) van az ünnepnek *üszögütő szent Péter* neve is, bár valódi nyelvi adatot erre nem találtam.

A Nyelvőr 25. évfolyamában a szerkesztőség az olvasókhöz fordult a február 22-i ünnep napjának nevét és annak eredetét illetően: „Hogy nevezi a nép február 22-ikét: *Üszögös Szent Péter* vagy talán *Izékes Szent Péter* napjának, s van-e valami magyarázat a néptudatban bármelyik elnevezés eredetére nézve?”.

A felhívásra öt válasz érkezett. Ezek közül négy azzal magyarázza az *üszögös* jelzőt, hogy olyan napon, amilyenre ez az ünnep az adott évben esik, egész évben nem szabad gabonát vetni, mert különben *üszök* esik bele. Például, ha *Üszögös Szent Péter* napja szombatra esik, akkor előtte összel szombati napon nem vetnek búzát, s ugyanígy a tavaszi gabonákat sem vetik szombaton. Ugyanez érvényes másik napokra is. CSEFKÓ GYULA kicsit másképp magyarázza az elnevezést, s azt állítja, hogy „a népi magyarázat szerint azért van ennek a Szent Péter napnak *üszögös* jelzője, mert ha ezen a napon ilyen vagy olyan az idő (más-más vidék szerint pl. megdördül az ég, vagy esik az eső stb.), akkor abban az esztendőben a gabonafélék vagy egyéb vetemények *megüszögösödnek*” (1934: 17).

Hasonló megfigyelést közöl SCHRAM is (1958: 140): „Üszögös Péter ... ködös idejével a búza megüszkösödését jósolja”. (SCHRAM ezt valahonnan idézi, mert idézőjelbe teszi, de nem tünteti fel a forrását.) PENAVIN szerint pedig (1981: 482) amilyen az idő ezen a napon, olyan lesz József-napkor is, és üszök várható a gabonában, ha ezen a napon köd vagy eső van. Emellett megemlíti még egy vajdasági gazdálkodási szabályt is, miszerint „Üszögös Péterkor nem szabad szántani, vetni, mert üszkös lesz a búza” (uo.).

Hasonlót állít CSEFKÓ is egy másik cikkében (1949: 256): „Nagykőrösön *Üszögös Szent Péter* napján a szántóvető embőr nem vet, mert akkó üszögös lősz a gabna”. PENAVIN és CSEFKÓ szántással kapcsolatos állításait azonban kissé különösnek találom, hiszen február 22-én a régiek nem valószínű, hogy vetettek, hiszen a klímaváltozás előtti időkben február végén még igen hideg időjárás is lehetett, s nem valószínű, hogy az elvetett magok rendszeren csíráztak volna. De még a fagyott föld szántása sem lehetett túl gyakori, gondoljunk csak arra, hogy Jégtörő Mátyás napja még két nappal később van (február 24.), s a népi regula szerint *Jégtörő Mátyás ront, ha talál, ha nem talál, csinál* [ti. jeget]. MÓSER ZOLTÁN szerint egyébiránt „a gazdák ezt a napot szerencsétlennek tartották, rendszerint semmilyen munkához nem kezdtek, pl. nem ültettek tyúkot, a háziasszonyok nem érinthették meg a lisztet, mert hiedelmeik szerint akkor a búza nyáron megüszögösödött volna” (2008: 258).

A Nyelvőr által feltett kérdésre beérkezett ötödik válasz viszont más eredetét adja az ünnep nevének. A marosvásárhelyi Paal Gyula ugyanis a fent említett *Péter üti az üszögöt* fordulatból magyarázza az ünnep nevét: „Szent Péter *üszögös*, Mátyás *jégtörő* jelzőjét – valószínűleg már századokkal ezelőtt – e mondásból nyerte: *Péter üti az üszköt, Mátyás töri a jeget*. (Péter febr. 22., Mátyás febr. 25.) ‚Péter üti az üszköt‘: kioltja a tüzet, mert már a szobában nem kell állandóan tűz, minthogy nincs hideg; ‚Mátyás töri a jeget‘: felszakad a folyók jege s elmegy, mivel meglanyhult az idő, egy szóval: vége a télnek. Hogy a *Péter üti az üszköt* mondás származása és értelme egészen világos legyen, még elmondok egyet-mást. Tudnunk kell, hogy amikor a székely házban jobbára ma is használt nyílt kályhába tüzet raknak, egy-egy méternyi s néha még hosszabb hasábfákat tesznek rá, amelyeknek aztán a *puckon* levő vége ég a gócban, a másik vége a tűzhelyen keresztül tett *vasmacskán* fekszik. A hasábokat, a midőn a gócbeli végök le-leég, *felszítják*, hogy a tűz ne szakadjon le. Amikor pedig már nincs többé tüzre szükségök, akkor az egyik végükön élőszenes vagy pedig lánggal égő hasábokat, amelyeknek most már s ezután is *üszög* (tüzes üszög, holt üszög, szítós üszög) a nevök, a másik végükön megfogják s aztán vagy egymáshoz, vagy a góchoz, vagy a tűzhely lapjához *ütögetik* mindaddig, amíg az élőszenes réteg lehull rólok s az égés megszűnik, a tűz kialszik. Minthogy febr. 22-ike azaz Szent Péter napja táján kezdik naponkint ily módon a szobabeli tüz kioltogatását, innen van ennek a Szent Péternek az *Üszögös* neve”.

Ez az érvelés voltaképpen logikus, s egyszerre adna magyarázatot *Üszögös Szent Péter* nevére és a *Péter üti az üszögöt, jön a melegebb idő* parasztregulára is. Kérdés azonban, hogy valóban ez magyarázza-e a két nyelvi adatot. Többen vannak ugyanis, akik az *üszögös* jelzőben félrehallást, illetve népetimológiát gyanítanak inkább.

A február 22-ére eső egyházi ünnepnek a hivatalos latin neve ugyanis *Cathedra sancti Petri Apostoli Antiochiæ*, vagyis Szent Péter antiochiai székhelyének ünnepe. Az elnevezéssel kapcsolatban fontos tudni, hogy Szent Péter először Antiochia püspökéként volt a kereszténységnek látható vezetője, Krisztus földi helytartója. Antiochiai székhelye (i. sz. 35 körül) a kereszténység történetében nagyon fontos dátum, ezért is szentel emlékezetének külön napot az egyház.¹⁰ Az ünnepnappal kapcsolatban érdemes még megemlíteni, hogy „a rómaiak febr. 13-tól egy hétig az elhunyt rokonok emlékét gyászolták, 22-én pedig az élő rokonság egészségére rendeztek vig napot” (NéprLex. 5: 444). *Cathedra Sancti Petri Antiochiæ* ünnepével ezt a szokást igyekezett az egyház feledtetni, a napot az apostol névnapjával megülni.

Fentebb láthattuk, hogy ennek az ünnepnek korai magyar elnevezéseiben többször előfordul a *szék szó* (*székbe ület, székben való felmagasztatás*, sőt a DebrK.-ben a *székös* szóalak is: *Zent petor Apostolnak zekos Innepé*. Ezért már MÁTYÁS FLÓRIÁN (1864: 353), majd az ő nyomán VELLEDEITS LAJOS (1912: 208) is felvetik, hogy az *üszögös* jelző talán a *székös* ~ *székös* szóalak félrehallásából eredhetett.

CSEFKÓ GYULA még tovább megy ezen az úton: „De azt már nem hiszem, hogy a *székös Szent Péter*-ből lett volna az *üszögös Szent Péter*. Hanem úgy gondolom, hogy amint voltak ilyen ünnepnevek: *Vrnak kórnekezete, Máriának zepletelen foganattya, zuz Maria tisztolattya, Zent Pál meg terölése, Zent Pal Apostol megh fordulattya, Vrnak*

¹⁰ Megemlékeznek ugyanakkor római székhelyéről is (i. sz. 43 körül). Ennek emlékét január 18. őrzi, melynek hivatalos neve: *Cathedra sancti Petri Apostoli, qua primum Romæ sedit* (régii magyar neve: *Szent Péter Széki Rómában*), vö. VELLEDEITS 1912: 207–208.

menybe menetele, *S. Janus olayban főzete* (ma *Olajban főzött Szent János*), *Zent Petőr vasa zakadattya* (ma *Vasas Szent Péter*), *Zent Janus baptista nyaka vágása* stb., bizonyosan kellett lennie ilyenek is: *Zent Petőr zekőssege*, vagy *Zent Petőrnek ű zekőssege*. Ez a kifejezés azután egy idő múlva elhomályosult, nem értették; hogy érthetővé váljék, népetimológiával *Szent Péternek üszögössége* lett belőle. Azt a Szent Pétert pedig, akinek *üszögössége* van, egész természetesen megilleti az *Üszögös Szent Péter* elnevezés. A február 22-i egyházi ünnepnek már a Winkler-Códexben (1506.) *Vzoghesh zent petőr Apastal* a neve. Azóta mindmáig többfelé így nevezi a nép” (1934: 17).

CSEFKÓ hozzászólja még, hogy mivel az *üszög* ~ *üszök* nemcsak növényi, hanem emberi betegséget is jelentett, *Üszögös Szent Pétert* torz, beteges szentnek képzelték a régi magyarok. Ezzel kapcsolatban egy érdekes adatot is idéz Teleki Mihály levelezéséből. Ebből az derül ki, hogy a nem éppen adoniszi külsejű Teleki szerette volna Pekri Zsófiát feleségül kérni, ám a lánykérőbe küldött rokonai azzal tértek vissza, hogy unokahúguk igen finnyás, s „azt mondja, hogy ű olyan *üszögös szempéter forma emberhez* nem megyen, mint *Kegyelmed*” (1934: 18).

CSEFKÓ fenti magyarázatát nagyon sokan átveszik, az Arcanum Digitális Tudománytárban számos tudománynpszerűsítő munkát is lehet találni, ahol a *Szent Péter (ű) székössége* alakot mutatják be az *üszögös* jelző forrásaként. Egy baj van azonban ezzel az indoklással: noha ezekből az alakokból valóban kitűnően le lehetne vezetni a félrehallott vagy népetimológiával újramotivált *üszögös* alakot, ám ezek létezését CSEFKÓ csak vélelmezni tudja, nem tud rájuk adatot bemutatni, s magam sem találtam sehol. Véleményem szerint azonban nem feltétlenül van ezekre szükség. A *Szent Péternek (ű) széke* (vagy labializált szöveggel: *ű székő*), illetve a DebrK.-ben valóban adatolható *zékös ünnepe* formák is eléggé hasonlóak az *üszöge*, illetve *üszögös* szóalakokhoz, azaz ezekből is kialakulhatott az *üszögös* jelző az ünnepnap elnevezésében.

Az már egy további kérdés, hogy miként kapcsolódik ehhez az *üszög ütése a Péter üti az üszögöt* regulában. Ha figyelembe vesszük, hogy a népi megfigyelés szerint ettől a naptól kezdődően többnyire melegszik az idő, akkor a *Péter üti az üszögöt* fordulat meg is előzhette az *Üszögös Szent Péter* elnevezés kialakulását. Abban nem volnék biztos, hogy az *üszög*, amit Péter üt, valóban az égő fa parázsló üszkének ütogetés révén történő kioltására vonatkozott, mint a Nyelvőr egyik olvasója gondolta (l. fentebb). Véleményem szerint a kifejezés utalhat a tűzgyújtás régi módjára is, amelyet fentebb a gyopár üszögölése kapcsán már érintettünk: ha valaki acéllal és kovával üti az *üszögöt*, az begyullad, és lehet vele tüzet, ezáltal meleget csinálni. Emiatt is mondhatták tehát, hogy *Péter üti az üszögöt, jön a melegebb idő*. Ha pedig ez a regula már korábban is létezett esetleg, mint az ünnepnap neve, akkor ez is segíthette akár a *Péternek ű széke* szerkezetben a félrehallást.

De lehetett a dolog fordítva is: előbb alakult ki félrehallás, illetve népetimológia nyomán a február 22-éhez kötődő ünnepnek *Üszögös Szent Péter* megnevezés, s később, az időjárási szabály kialakulásakor az *üszögös* jelző okán „került a képbe” az *üszögbe* való ütés motívuma, illetve jött létre ehhez a naphoz kötődően a termésjósítás a búza *üszkösdéséről*.

Ákár így volt, akár fordítva, annyi bizonyos, hogy a bemutatott frazeológiai egységek mindegyike jól tükrözi, mennyi művelődéstörténeti érdekességet és tudást rejtenek magukban szólásaink és közmondásaink, még azok is, melyekkel már nem is élünk a nyelvhasználat során. Remélem, ezzel a tanulmányommal is sikerült kedvet csinálnom a történeti frazeológiai kutatásokhoz.

Kulcsszók: történeti nyelvészet, etimológia, művelődéstörténet, frazeológia, történeti frazeológia, történeti lexikológia.

Hivatkozott irodalom

- BEKE ÖDÖN 1939. A magyar növény- és állatnevek történetéhez. *Vasi Szemle* 6/4: 236–243.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- CSAPLÁR BENEDEK 1880. Révainak Nagy-Károlyba áthelyeztetése. *Figyelő. Irodalomtörténeti Közlemény* 9: 1–16.
- CSEFKÓ GYULA 1934. Üszögös Szent Péter. *Népünk és Nyelvünk* 6: 17–19.
- CSEFKÓ GYULA 1949. Üszögös Szent Péter. *Magyar Nyelvőr* 73: 255–256.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások* 1–2. Grün Orbán betűivel, Szeged. (Hasonmás kiadás: Bába Kiadó, Szeged, 2009. FORGÁCS TAMÁS utószavával.)
- Dugonics András /2002. Etelka. Sajtó alá rendezte PENKE OLGA. Csokonai Könyvtár Források 8. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- KISS IGNÁC 1879. Pázmány nyelve. Harmadik rész: szótár. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 325–388.
- KRESZNERICS FERENC 1791. Válogatott Köz-mondások, mellyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőtil fogva Kresznerics Ferentz. (Kézirat az MTA könyvtárában: M. Nyelvtud. 4rét 12.)
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja KÓKAI LAJOS. Budapest.
- MÁTYÁS FLÓRIÁN 1864. Régi magyar családi és időnevezetek. *Nyelvtudományi Közlemények* 3: 321–360.
- MÓSER ZOLTÁN 2008. *Névviseletek 1. Január – február. Boldogasszony hava, böjtelő hava*. Proprint Kiadó, Csíkszereda.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- OrvK. = *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Bevezetéssel ellátva közzéteszi VARJAS BÉLA. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1943.
- PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona* 1–18. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893–1900.
- Pázmány Péter /1897. *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz* 1. Pázmány Péter Összes Munkái 3. Szerk. KISS IGNÁCZ. Nyomatott a M. Kir. Tud. Egyetemi Nyomdában, Budapest.
- PENAVIN OLGA 1981. Népi meteorológia és gazdaregulák a jugoszláviai magyar folklórban *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 13: 477–497.
- PPB. = PÁPAI PÁRIZ FERENC, *Dictionarium manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latino-Germanicum*. Kiad. BOD PÉTER. Bővített kiadás. Szeben, 1767.
- SCHRAM FERENC 1958. Adalékok népszokásaink kapcsolataihoz. *Ethnographia* 69: 139–144.
- SIRISAKA ANDOR 1890. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Szerk. GERSTNER KÁROLY. MTA Nyelvtudományi Intézet/ ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nytud.hu> (2023. 09. 01.)
VELLEDITS LAJOS 1912. Az ünnepnapok magyar nevei. *Magyar Nyelv* 8: 204–209.

Forgotten proverbs with the component *üszög* ‘embers’

The noun *üszög* has become a rather rare word in the Hungarian language by today, but it is still used mostly in the sense ‘fungal disease of grains’, and much less often in its more original sense of ‘glowing embers’. Its rarity has also led to the oblivion of some phraseological units which were formed in parallel with it. This study attempts to collect these units from an older layer of the Hungarian language, and also seeks to explore and explain their motivation and the cognitive image they convey. The article also deals with the explanation of the proverb *Amint üszögölöd gyopárod, úgy ütsz belé* ‘You take advantage of your work if you do it properly’, and the meteorological rule *Péter üti az üszögöt, jön a melegebb idő* ‘Warm-up is coming’, in detail.

Keywords: historical linguistics, etymology, cultural history, phraseology, historical phraseology, historical lexicology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

SZEMLE

Nemesi Attila László, *A humor pragmatikai mechanizmusai*

Loisir Könyvkiadó, Budapest, 2022. 349 oldal

A témakörben szervezett konferenciák, valamint a hazai és nemzetközi folyóiratokban publikált tanulmányok gyarapodó száma alapján az utóbbi másfél évtizedben a magyar humorkutatás kivirágzását tapasztalhatjuk. Ennek a bizonyítéka tágabb kontextusban a szóban forgó kiadvány, szerzője ugyanis jeles képviselője annak az inspiráló szakmai közösségnek, amely LITOVKINA ANNA fülszövegben megfogalmazott kívánalmának megfelelően komolyan veszi a humort. NEMESI ATILA LÁSZLÓ a korábbi években megjelent tanulmányaiból is merítve színes példaanyaggal nyújt átfogó áttekintést a verbális humor kutatásának területéről. NEMESI a pragmatikát nem pusztán a nyelvészeti humorkutatás egyik lehetséges nézőpontjaként értelmezi, a könyv már a címében szembehelyezkedik RASKIN klasszikus művének (*Semantic mechanisms of humour*) szemantocista megközelítésével, és hangsúlyozza, hogy a verbális humor magyarázata alapvetően pragmatikai megközelítést igényel (miközben nem tagadja a szójelentés és a mondatjelentés vizsgálatának jelentőségét sem), ugyanis a humor a megnyilatkozások tulajdonsága valamely kontextusban. S mint ilyen, „az egyik legérdekesebb és legígéretesebb témakör, amivel csak pragmatikakutató foglalkozhat” (28). Ennek egyik oka például, hogy „abból, ami nevetést vált ki, következtetni tudunk arra, ami »normális«, megszokott viselkedés a kommunikációban” (148). Valóban nehéz eldönteni, hogy ebből a lenyűgözően gazdag irodalmat